

УДК 811.161.2:39(075.8)

Каленюк С.О., Савчук Л.О.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ СИМВОЛІЧНИМ КОМПОНЕНТОМ «ПАЛЕЦЬ»

Анотація. У статті досліджено етнолінгвістичні особливості фразеологізмів із компонентом-символом «палець». Розглянуто соматизми як результат відображення антропологічного коду культури народу, лексичне та символічне значення компоненту «палець». Фразеологічні одиниці поділено на чотири групи відповідно до семантико-граматичної класифікації М. Алефіренка: дієслівні, адвербіальні, ад'єктивні та субстантивні. Запропоновано відсоткову діаграму за кількістю одиниць у фразеологічному фонді української мови. Співвіднесено досліджуваний соматизм із концептуальними полями зовнішнього вигляду, міри, розміру та соціального статусу. Підсумовано, що у фразеологічному фонді мови переважають дієслівні одиниці з компонентом «палець», другою за чисельністю групою виявилися адвербіальні паремії, третя група – ад'єктивні, четверта – субстантивні.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, етнолінгвістичні особливості, компонент-символ «палець», соматичний компонент, семантико-граматична класифікація.

Kalenjuk Svitlana, Savchuk Liubov

Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

ETHNIC AND LINGUISTIC FEATURES OF IDIOMS WITH THE SYMBOLIC COMPONENT «FINGER»

Summary. The article is devoted to the study of ethnic and linguistic features of idioms with symbolic element "finger" in the Ukrainian language. In addition, we investigated the features of phraseological units with lexical components that are in the same semantic sphere, for example, «pinky». The parts of the human body are the oldest names, because people perceive the world with their bodies. Therefore the somatisms are the result of the reflection of the anthropological code of human culture. This article discusses the lexicological and symbolic meaning of the word «finger». There are four definitions of this word, but the phraseological expressions are created only from the primary meaning – «one of the five moving end parts of a person's hand or foot». There are semantic, genetic, functional and syntactic classifications of phraseological units. In our study, the basis was M. Alefirenko's semantic and grammatical classification. The scientist identifies the following groups of phraseological units: rhematic (verbal), adverb, adjectives and subject. The authors of the article analyzed phraseological units with the symbolic component «finger» and divided them into groups according to semantic and grammatical classifications. The authors selected 55 phraseological units. The verbal idioms perform the syntactic function of the predicate in the sentence and have procedural meaning. This category is the most numerous and consists of 28 phraseological units. The adverb phraseological have a quantitative or quantitatively detailed meaning. They are characterized by the absence of morphological paradigms. They perform the syntactic function of the circumstances in a sentence. This group consists of 12 phraseological units. The adjective phraseological units have a categorical meaning of attribution. Their syntactic function is a consistent definition or nominal part of a composite predicate. This group includes 9 phraseological units. The subject idioms are usually estimates. Their syntactic function is the name of the subject, i.e. noun part of the predicate or application. The group of basic phraseological units in the Ukrainian language includes 6 units. The results of the study allowed us to draw conclusions. In Ukrainian ethnic culture, phraseologisms with the word «finger» are mainly used to describe certain actions.

Keywords: idiom, ethnic and linguistic features, finger element, somatic component, semantic and grammatical classification.

Постановка проблеми. Фразеологічний пласт мови якнайяскравіше характеризує національно-культурні особливості мовної системи. Фразеологічний фонд української мови надзвичайно великий та багатий для аналізу. У стійких сполуках української мови відображено звичаї, традиції народу, згадку про його історію, фольклор. Численне коло фразеологічних одиниць у будь-якій мові утворюють соматизми – давні одиниці різного типу вимірів і виразники різних емоцій та станів людини, її моторної діяльності та фізіологічної реакції.

Саме через соматизми можна чітко простежити розвиток фразеологічної лексики, оскільки назви частин тіла є одними з найдавніших. Людина співвідносила своє тіло з дійсністю, що її оточувала. Через це сформулювався активний шар фразеологічної лексики з компонентами-

соматизмами. До соматизмів належить і слово-символ «палець», яке задає напрямок нашому дослідженню. Людина пізнає світ саме через частини свого тіла, органи чуття. Тому в соматичному пласті фразеологізмів можна розглянути етнокультурні особливості українського етносу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формуванню сучасних уявлень про фразеологічні одиниці сприяли праці таких українських дослідників, як В. Жайворонк, М. Жуйкова, В. Конобродська, В. Кононенко, Г. Онкович, О. Семенов тощо. Останнім часом фразеологізми із соматичними компонентами досліджували Н. Коваленко, А. Смерчко, К. Мізін.

На тему соматизмів у фразеологізмах різних мов можна відзначити останні публікації Т. Бердникової, І. Скрипник, О. Пилипів, В. Школяренко. У згаданих статтях розглядають семан-

тику, структуру, символічне значення та функціонування фразеологізмів із соматизмами.

Цілі статті: висвітлити лексичне та символічне значення компоненту-символу «палець» та проаналізувати етнолінгвістичні особливості фразеологізмів із компонентом-символом «палець».

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження в галузі фразеології мають сьогодні неабияку актуальність у зв'язку з необхідністю вивчення етнокультурних та етнолінгвістичних особливостей. Сучасна парадигма фразеологічних досліджень схиляється саме на розвідки в галузі етнолінгвістики.

Соматизми є результатом відображення антропологічного коду культури народу, ними виступають назви частин тіла людини. Вони є основою для створення великої кількості фразеологічних одиниць. К. Мізан вказує на поєднання у свідомості людини принципів антропометричності фразеологічного фонду й аналогізації предметного світу, що обумовило значущість у фразеологічних дослідженнях соматизмів. Можна стверджувати, що людське тіло є однією з найголовніших концептосфер свідомості. Стійкі сполучення слів, що містять у своєму складі соматизми, складають понад 30% лексики усіх мов світу. Оскільки назви частин тіла є найдавнішими, то в сучасному мовленні вони активніо вживаються, особливо в складі фразеологічних одиниць. Образно-метафоричне зображення в мові зв'язків людського тіла з осмисленням себе у цьому світі та розуміння законів побудови всесвіту є характерним для українського народу [3, с. 287].

Перш ніж аналізувати фразеологізми з компонентом-символом «палець», з'ясуємо низку значень цього компоненту. Словник української мови в 11 томах пропонує три визначення лексеми «палець», але в фразеологічних одиницях вживається лише в першому значенні: «одна з п'яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги в людини». З цього значення можна виокремити ще кілька лексем на позначення поняття «палець»: 1) безіменний, підмізний палець; 2) великий палець; 3) вказівний палець – палець між великим та середнім, другий палець руки; 4) мізний палець; 5) середній палець. Існує також лексема «перст» – урочиста церковнослов'янська лексема на позначення пальця руки (великого) [6].

У словнику символів Дж. Тресіддера подається символіка пальця в африканських племенах. Кожен палець має свою символіку. В Малі плем'я догонів пов'язує вказівний палець із життям, а середній зі смертю (коли тіла мертвих накривали саваном, цей палець залишався неприкритим). Плем'я бамбара вважають великий палець «виконавцем», а мізний палець використовували для заклинання духів. Схвальний жест, при якому великий палець піднятий догори, спочатку ніс фалічний символізм. У православному благословенні три підняті пальці є символом Трійці. Марновірство, згідно з яким хрест може відвести біду, породило звичай схрещувати пальці для вдачі. Символізм, пов'язаний із пальцями і жестами, поступово перетворюється в символічну мову, зрозумілу багатьом. Гарним прикладом є жест у вигляді букви «V» –

знак перемоги, вперше використаний Вінстоном Черчиллем у 1945 р. Після цього знак став популярним у всьому світі [7, с. 307].

В. Жайворонок у «Знаках української етнокультури» зазначає, що особливий символізм мали пальці для молодих жінок, які виходили заміж. Якщо дівчина не хоче мати дитину, то вона, сідаючи після вінчання на посад, присідала палець правої руки. І скільки пальців вона присіла, стільки років не матиме дітей. Заборонено було присідати всі п'ять пальців, оскільки так дівчина ставала безплідною. Це вважалося великим гріхом. В українському етносі про того, хто не має родини кажуть «сам, як палець»; про того, хто полюбляв щось вкрасти, казали, що він «має довгі пальці». Вказівний палець символізує також погрозу. Якщо вказівний палець притулений до губ, це свідчить про необхідність мовчати. Неприйнятним для нашої культури є вказування на когось пальцем, це вважається неввічливим. Цікаво те, що не можна здійснювати також жесту і щодо сонця та місяця. Це свідчить про повагу українського етносу до небесних сил [2, с. 430–431].

Концепт «палець» посідає важливе місце серед інших соматизмів антропоморфного коду культури, оскільки саме завдяки пальцям людина здійснює свою трудову діяльність. Через соматизм «палець» у складі фразеологізмів можна виділити такі характерні риси українського народу: любов до праці (пальці – інструменти трудової діяльності), емоційність східних слов'ян (фразеологізми з компонентом «палець» мають також семантику інтуїції, напр. *попав як палець у небо* (не вгадав): *От уже попали, вибачайте, палець у небо* [9, с. 674]) тощо.

Присутня семантика невеликої міри чогось у фразеологізмах із соматизмом «палець», напр.: *на пальцях перелічити* (дуже мала кількість кого-, чого-небудь): Вони замінили свій хатній халат на службовий каптан. То, правда, були ще тільки стовпи, одинокі рядчики, що їх по пальцях перелічиш [9, с. 618]). Також в українській мові концепт «палець» виражає семантику одинокої людини, напр., *як палець* (без сім'ї, без рідних, без близьких): У Відні Люба була сама, *як палець*.

За основу для подальшого дослідження взято семантико-граматичну класифікацію М. Алефіренка. Він виокремлює такі групи фразеологізмів: дієслівні, адвербіальні, ад'єктивні, субстантивні та інтер'єктивні [1, с. 56].

Ми проаналізували фразеологічні одиниці з компонентом-символом «палець» та поділили їх на групи відповідно до семантико-граматичної класифікації М. Алефіренка. Паремії добирали із таких джерел: Фразеологічний словник української мови у двох книгах [8; 9], Словник української мови: в 11 тт. [4; 5; 6]. Методом суцільної вибірки обрано 55 фразеологізмів із компонентом-символом «палець».

Дієслівні фразеологізми, згідно з класифікацією М. Алефіренка, у реченні виконують синтаксичну функцію присудка та мають значення процесуальності. Також характерними для них є граматичні категорії часу, особи, способу, стану та виду. Ця категорія виявилася найбільш численною – 28 фразеологізмів, напр. *палець об палець не ударити*: На душі в Марусі тяжко: «Ах,

я ще палець об палець не ударила, щоб організувати друкарню!» [9, с. 911]; *і пальцем не торкатися*: До цієї кузні бригади підтягнуто сівалку. Та до неї ніхто і пальцем не торкався [9, с. 891]; *і пальцем не торкнути*: А як вже поважатиму вас, ніколи й *пальцем не торкну* [9, с. 892]; *тикати в очі пальцем*: Може, так і до завтра не помітить він, який напис на стовпі, поки йому ніхто не ткне в очі [9, с. 882]; *кусати пальці*: Дурна я! От дурна. Нащо було відмовлятися? Зараз би сама там стояла, коло Павла. А так пальці кусай [5, с. 415]; *кивати пальцем у чоботі*: Останнім часом постійно критикували нашого агронома на правлінні, а він слухав і кивав пальцем у чоботі [5, с. 146]; *вмочати пальці*: Десять угорі політики збагнули, що ще не відомо, куди поведуть завтра події, то й не стали вмочати пальці [4, с. 708]; *розкидати на пальцях*: Почував Тугокопильний поперек, перевернувся на правий бік і акуратенько розкинув на пальцях – копійок хватить [9, с. 751]; *обвести круг пальця*: Всім соромно було визнавати, що їх, мов малих дітей, обкрутив навколо пальця отой довготелесний рідкочубий істерик [9, с. 562]; *ламати пальці* (вияв сильного горя, страждання, хвилювання): Ламаю пальці я з тонким нервовим хрустом, ходжу з кутка в кутку у тиші голубій [5, с. 441] тощо.

Адвербіальні фразеологізми мають кількісне або кількісно-обставинне значення. Для них характерна відсутність морфологічних парадигм. У реченні вони виконують синтаксичну функцію обставини. Група налічує 12 фразеологізмів: на пальцях (дуже тихо, обережно, щоб не створювати шуму): Вийшов (Микола) з кухні до сіней і пішов на пальцях через першу кімнату [9, с. 605]; аж пальці знати (відчутно, помітно): Бреше, аж пальці знати [8, с. 341]; *і пальцем ніде ткнути*: Перші пропустили було його, так що він забрався було аж на рундук, зате далі – і пальцем нікуди було ткнути [9, с. 890]; *як свої п'ять пальців*: Санаторці – хитрючий народ, не довго тут жили, а норів кожного як свої п'ять пальців вивчили [9, с. 725]; *на мізинець* (мала кількість чого-небудь; дуже мало, трохи): То надивився і наслухався вже стільки, що інший сотню років проживе, а й на мізинець мого не побаче [8, с. 490]; *пальцем не проткнути*: *Кругом народу* – проткнути пальцем не можна [9, с. 713] тощо.

Ад'єктивні фразеологізми мають категоріальне значення атрибутивності. Синтаксична функція – неузгоджене означення або іменна частина складеного присудка. До цієї групи ми віднесли 9 фразеологізмів: *як палець* (уживається для вираження великої міри ознаки, якості): *Голий, як палець* [8, с. 604]; *не вартий мізинця* (нікчемний, набагато гірший у порівнянні з іншим, недостойний кого-небудь): *з мізинця: У чорному*

морі мешкала рибка мізанка – маленька, з мізинець у довжину, тоненька, срібляста стрічечка [8, с. 490] тощо. Варто зазначити, що разом із фразеологізмом «як палець» вживається фразеологізм «як перст».

Субстантивні фразеологізми мають узагальнено-предметне значення. Синтаксична функція – підмет, іменна частина присудка або додаток. До групи субстантивних фразеологізмів в українській мові належать 6 одиниць: *комбінація з трьох пальців* (дуля): *Спересердя він ткнув комбінацію з трьох пальців* [12, с. 388]; *не клади пальці у рот* (хто-небудь такий, з яким треба бути обережним, бо може скористатися помилкою, промахом іншого; хто-небудь уміє обстоювати свою думку, позицію, свій погляд): *Сагайдак ніяково глянув на доярку і одійшов набік. «Зубата тітка, – подумав, – цій пальця в рот не клади»* [8, с. 378]; *мамин мізинчик* (наймолодша в сім'ї дитина): *Її називали маминим мізинчиком* [8, с. 491]; *те, що крізь пальці тече* (нічого) [5, с. 356] тощо. Інтер'єктивні фразеологізми виражають почуття і не можуть виконувати номінативну функцію. Одиниць цієї групи з компонентом-символом «палець» не виявлено у фразеологічному фонді української мови.

Відповідно до результатів дослідження, ми зробили відсоткову діаграму ФО з компонентом-символом «палець» згідно з семантико-граматичною-граматичною класифікацією М. Алефіренка.

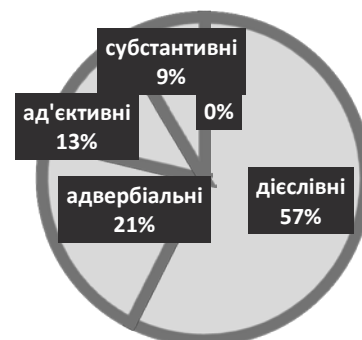

Рис. 1. Відсоткова діаграма фразеологізмів із компонентом «палець» за класифікацією М. Алефіренка

Група дієслівних фразеологізмів представлена найбільш повно, оскільки фразеологізми зі словом «палець» переважно позначають дію та мають процесуальну ознаку.

Висновки та пропозиції. Отже, в українській етнокультурі стійкі сполуки зі словом «палець» переважно вживаються для позначення певних дій, друге місце за кількістю посідають адвербіальні фразеологізми, що виражають кількісне або кількісно-обставинне значення.

Список літератури:

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 135 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
3. Мізін К. Зіставно-лінгвокультурологічний аналіз концептів-соматизмів РУКА і ПАЛЕЦЬ у британському, німецькому, українському та російському мовних соціумах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство)*. 2013. № 17. С. 283–289.
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 1. С. 708.
5. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 4. С. 146–441.

6. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 6. С. 333.
7. Тресиддер Дж. Словарь символов / Пер. с англ. С. Палько. Москва, 1999. 448 с.
8. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1 / уклад. В.М. Білоноженко та ін. ; ред. кол. Л.С. Паламарчук та ін. Київ : Наукова думка, 1999. 528 с.
9. Фразеологічний словник української мови. Кн. 2 / уклад. В.М. Білоноженко та ін. ; ред. кол. Л.С. Паламарчук та ін. Київ : Наукова думка, 1999. С. 529–980.

References:

1. Alefirenko M.F. (1987). Teoretychni pytannya frazeologiyi [Theoretical questions of phraseology]. Kharkiv, 135 p. (in Ukrainian)
2. Zhayvoronok V.V. (2006). Znaki ukrayinskoyi etnokulturi : slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnic culture : Dictionary-reference]. Kyiv, 703 p. (in Ukrainian)
3. Mizin K. (2013). Zistavno-lingvokulturologichniy analiz kontseptiv-somatizmiv RUKA i PALETS u britanskomu, nimetskomu, ukraiinskomu ta rosiyskomu movnih sotsiumah [Comparable linguoculturological analysis of the concepts-somatism HAND and FINGER at the British, German, Ukrainian and Russian language communities]. *Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihayla Kotsyubinskogo. Seriya : Filologiya*. Vol. 17, pp. 283–289.
4. Bilodid I.K. (1970-1980). Slovnik ukrayinskoyi movi: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Kyiv, vol. 1. pp. 708. (in Ukrainian)
5. Bilodid I.K. (1970-1980). Slovnik ukrayinskoyi movi: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Kyiv, vol. 4. pp. 146–441. (in Ukrainian)
6. Bilodid I.K. (1970-1980). Slovnik ukrayinskoyi movi: v 11 tt. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. Kyiv, vol. 6. pp. 333. (in Ukrainian)
7. Tresidder Dzh. (1999). Slovar simvolov [Dictionary of symbols] / Per. S. Palko. Moscow, 448 p. (in Ukrainian)
8. Bilonozhenko V.M. (1999). Frazeologichniy slovnik ukrayinskoyi movi. Kn. 1 [Phraseological Dictionary of the Ukrainian language. Book 1]. Kyiv, 528 p. (in Ukrainian)
9. Bilonozhenko V.M. (1999). Frazeologichniy slovnik ukrayinskoyi movi. Kn. 2 [Phraseological Dictionary of the Ukrainian language. Book 2]. Kyiv, pp. 529–980. (in Ukrainian)